

ІЗ ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ЗНАННЯ ПРО КРИМІНАЛІСТИЧНІ ЗАСОБИ І МЕТОДИ СЛІДЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

В.С.КУЗЬМІЧОВ

У XVII-XIX ст. знання про криміналістичні засоби і методи боротьби із злочинністю одержали активний розвиток. Це було викликано зміцненням економічних основ та правовою організацією суспільства, становленням абсолютизму. З'являються нові засоби і методи, детальнішу законодавчу регламентацію отримують окремі питання збирання доказів тощо.

Наприкінці XVII ст. відбувається рішучий поворот у бік розшукового характеру процесу з властивими йому засобами і методами встановлення істини у справі. Указ від 21 лютого 1697 р. увів розшукову форму процесу, замінивши суди розшуком.

Термін "розшук" ("розыск" та його синонім "сыск") у той час мав двоякий смисл. З одного боку, він означав установлення істини, розслідування обставин, наприклад, розслідувати справу всіма способами (гл. X ст. 5,7,10 та ін. Соборного Уложення 1649 р.). З іншого боку, під розшуком розумілась особлива форма судочинства – слідчий процес.

У розшуковому процесі традиційно продовжують застосовуватися ті засоби і методи збирання доказів, які властиві змагальному процесу. Наприклад, ст. 2 Указу від 21 лютого 1697 р. передбачає провадження загального посилення, відомого Соборному Уложенню 1649 р. (гл. X, ст. 168-172) та застосовуваного у змагальному процесі.

Поширеним способом отримання доказів продовжує залишатись церковна присяга. В силу особливостей цього способу була необхідною особиста участь сторін у принесенні присяги. При цьому присяга приносилася не в суді, а у церкві. Приводив до неї не суддя, а священник (ст. 6-9).

Використовуються і раніше відомі способи збирання доказів: свідчення, загальна правда, повальний обшук, використання документів і т.ін. Указ уперше увів сучасний термін "свідок", який замінив раніше вживані "послух" та "відок".

Кузьмічов Володимир Сергійович – начальник кафедри криміналістики, кандидат юридичних наук, докторант Української академії внутрішніх справ, підполковник міліції.

До цього періоду необхідно віднести і прийняття закону під назвою "Коротке відображення процесів чи судових тяжб" (березень 1715 р.). У цьому законі не лише деталізуються принципи процесу, викладені в Указі від 21 лютого 1697 р., але й відображені нові засоби і методи збирання доказів, які відбивають рівень суспільно-політичного та правового розвитку Росії, досягнутий нею до початку XVIII ст.

Вперше у законодавстві закріплюються таємність отримання і використання доказів. Попереднє законодавство навіть по розшукових справах такого порядку не передбачало – див., наприклад, гл. XXI Соборного Уложення 1649 р. (Ст.121 КПК України передбачає недопустимість розголошення даних попереднього слідства. Винні у цьому несуть кримінальну відповідальність за ст. 181 Кримінального кодексу України).

Глава VI цього закону ("Про допит з упередженням та про катування") найяскравіше характеризує феодально-абсолютистські засоби і методи отримання доказів. А.Ф.Коні дає їм таку характеристику: "...система доказування зосередилась на показаннях, і перш за все і найголовніше – на власному зізнанні та обмові. Це зізнання слід добути чого б це не коштувало – не переконанням, то страхом, не страхом, то мукою. Засобом для цього є катування... Катування стає універсальним засобом для виявлення істини. Суддя допитується правди і вважає за неї те, що чує з вуст звинуваченого, які запеклись від крику та страждань, якому давлять тисками гомілку і пальці на руках, викручують суглоби, палять боки та підшви, у якого вливають непомірну кількість води. Цього не можна робити всенародно – і суд йде у підземелля, у застінок. Там заносить він до своїх мертвих і безколірних записів зізнання, дані з судорожними риданнями чи перервним, умираючим шепотом. Звідси – відсутність очевидно марного захисту, безгласність, таємність і канцелярська таємниця. Очевидно, що і тут внутрішньому переконанню судді дуже мало місця. Якщо тільки він переконаний, що катування є рятівним засобом для отримання істини – а в цьому гаряче переконані, в особі видатних юристів, усі судді того часу, – то вирішує справу не його совість, а фізична витривалість підсудного. Цей час можна назвати часом упередженості внутрішнього переконання" ².

Катування як засіб отримання доказів було відоме і раніше (наприклад, гл. X, XI Соборного Уложення 1649 р.). Однак у даному законі воно отримує більш детальну регламентацію. Так, ст. 1

передбачає "Допит з погрозами" — це допит з погрозою застосування катування. Цей спосіб збирання доказів не був відомий Соборному Уложенню. Умовами для застосування катувань були: важливі причини; достатні підстави для підозри; небажання відповідача зізнаватися. Причому згідно із ст.8 доказами вважались показання, дані не під тортурами, а повторені перед судом.

Засоби і методи збирання доказів у цьому законі розміщені за певною системою, залежно від їх важливості, від кращого (з точки зору законодавця) до гіршого. Найважливішим способом отримання доказів вважалось одержання власне зізнання, менш важливим — присяга. Були ліквідовані такі способи отримання доказів, як загальне посилення та посилення з винних.

Статті 14, 15, на наш погляд, визначають тактику допиту свідків, вибір якої повністю залежить від суду. Давання показань свідком стає обов'язком. Відмова від нього карана (ст.5). Указ 1697 р. відмінив очні ставки як форму процесу. В законі 1715 р. очна ставка передбачена як самостійний спосіб збирання доказів.

Багато уваги приділено отриманню письмових доказів. Їх висвітлено у гл. 4. Ст. 1, 2 дають розширене тлумачення письмових доказів. Вони підрозділяються на дві основні категорії: документи, зареєстровані у державних органах, та неофіційні матеріали, наприклад, особисте листування, записи.

Важлива роль у виникненні знань про криміналістичні засоби і методи боротьби із злочинністю належить такому закону, як Статут благочинності, або поліцейський³, що неофіційно увійшов до історії як "Наказ". У ньому отримав широке відображення трактат італійського криміналіста Ч.Беккарія "Про злочин і покарання", який був спрямований проти залишків середньовічного кримінального процесу з його тортурами та схожими з ними судовими доказами (1764 р.). Катування, до яких так охоче вдавався російський суд, "Наказ" різко засудив як захід, що суперечить здоровому розумові і почуттям людяності⁴.

У "Наказі" та доповненнях до нього вперше, на наш погляд, розмежована компетенція судових і поліцейських органів. На поліцію покладалась прямі обов'язки з попередження та виявлення скоєних злочинів, проведення по них дізнання та передачі злочинців суду. Передбачалось, що діяльність поліції з вирішення поставлених завдань повинна бути оперативною та ефективною. При цьому їй дозволялось керуватися власними статутами (тобто підзаконними актами, які видають органи поліцейського управління). Для проведення дізнання вводилась посада капітан-справник з певним колом прав та обов'язків,

специфічними для поліції засобами і методами установлення істини у справі (ст. 42, 70, 72, 99, 103 та ін.).

Узаконення 70-80 рр. зробили великий крок у розмежуванні засобів і методів боротьби із злочинністю на судові та поліцейські. Разом з тим "Наказ" не міг отримати свого практичного застосування. Він був виданий під впливом ідей просвітницької філософії з тим, щоб переконати міжнародну думку в передових, демократичних засобах і методах розслідування злочинів.

Насправді ж практика застосування засобів і методів установлення істини у справі продовжувала керуватися принципами раніше прийнятих законів. Тому "Наказ" у кількості лише 54 примірників був надісланий до відповідних органів з вказівкою, щоб їх тримали лише для відома вищих чинів присутствених місць і щоб вони більш нікому – ні нижчим канцелярським служителям, ні стороннім - не тільки для списування, але й для прочитання не давались ⁵.

Збільшення кількості законів, які регулювали застосування криміналістичних засобів і методів боротьби із злочинністю, обумовило необхідність їх теоретичного розгляду.

Першою з відомих у Росії праць, у якій викладені рекомендації щодо найбільш доцільного порядку проведення допиту, обшуку та деяких інших слідчих дій, була робота Івана Посошкова "Про убогість і багатство" (1724 р.) ⁶.

Систематизований виклад засобів і методів розслідування злочинів був зроблений у 1805 р. Петром Раткевичем. Він підготував посібник під назвою "Зерцало правосуддя". На його думку, вибір засобів і методів установлення істини у кримінальній справі залежить від таких обставин: 1) особи; 2) самої справи; 3) причини; 4) місця; 5) способу; 6) знарядь; 7) часу; 8) випадку; 9) зручності ⁷.

Істотний вплив на виникнення знань про криміналістичні засоби і методи боротьби із злочинністю справила кодифікація російського права у формі Зводу законів 1832 р. У цей час виходить ряд праць, у яких робляться спроби теоретично і з погляду практики пояснити порядок застосування криміналістичних засобів і методів збирання доказів.

Так, у 1832 р. виходить праця В.Назанського "Коротке керівництво до пізнання правил для провадження слідчих і військово-судових справ, на існуючих узаконеннях основане" ⁸, яка висвітлювала тактико-правові питання проведення окремих слідчих дій.

У 1883 р. з'являється книга М.Орлова "Досвід стислого керівництва для проведення слідств", друга частина якої (гл.V-X) присвячена способам проведення слідства⁹.

У 1841 р. уперше в історії російської науки права було опубліковано теоретичне дослідження кримінального судочинства за Зводом законів 1832 р. Я.І.Баршева "Підстави кримінального судочинства з застосуванням до російського кримінального судочинства". Воно складалось із вступу та двох книг, які розкривали різні аспекти кримінального процесу: завдання та сутність слідства, джерела доказів, оцінка доказів, засоби і методи отримання доказів, застосування покарання до обвинуваченого за його несумлінну поведінку, тактичні прийоми проведення допиту, огляду, обшуку, очної ставки.

Зокрема, Я.І.Баршев запропонував такий порядок "особистого огляду злочину та слідів його":

1) особистий огляд, необхідний у всіх випадках, коли є "зовнішні ознаки" і сліди злочину;

2) він повинен провадитися "з усією швидкістю, яка тільки потрібна для того, щоб уникнути всякої можливої зміни у предметі огляду";

3) оглянутими мають бути як "головний предмет дослідження", так і все те, що з ним пов'язане ("інструменти, речі та предмети, близькі до предмета, який оглядається");

4) слід детально дослідити і зафіксувати зміни, які уже зроблені або відбулися з предметом огляду;

5) опис ходу і результатів огляду повинен бути такою мірою детальним і точним, щоб ті, хто використає цей акт, могли отримати з нього настільки ясне і повне уявлення про предмет огляду, як ніби вони самі робили його.

Автор також виділив особливості проведення огляду при різних видах злочинів. Досліджуючи питання тактики допиту, Я.І.Баршев відзначив, що найкращим можна вважати той спосіб допиту, у якому робиться поступовий перехід від більш загальних питань до найбільш окремих, щоб таким чином дати привід обвинуваченому самому висловити все про себе та про обставини злочину, також коли матеріал наступних питань запозичується із найближчих відповідей. У випадку схильності допитуваного до визнання своєї провини розсудливіше буде вислухати його не перериваючи, і потім уже вміло випитувати у нього пояснення про те, що здається неясним і чого бракує ще для повного визнання. Аналогічний підхід рекомендується і до проведення інших слідчих дій¹⁰.

У 1849 р. видається праця Є. Колоколова "Правила і форми провадження слідств, складені за зводом законів", у главі 11 якої висвітлено організацію і тактику проведення огляду. Показані особливості огляду, що провадиться у справах про крадіжки, підпали, отруєння і т.ін.¹¹

Таким чином, у період, що розглядається, відбувалось емпіричне зародження знань про криміналістичні засоби і методи боротьби із злочинністю. Ці знання цілком і повністю обумовлені рівнем розвитку законодавства, яке було джерелом та формою їх виникнення. Нечисленні праці в цій галузі були або збірниками витягів із законів, або довідковими виданнями для практичної діяльності співробітників поліції, слідчих, суддів з окремих питань тактики і методики розслідування злочинів.

Питання про технічні засоби і методи виявлення, фіксації та дослідження речових доказів, які складали пізніше саму суть процесів доказування, не ставились, оскільки для цього ще не було об'єктивних передумов.

Викладене дозволяє зробити висновок, що етап виникнення знань про криміналістичні засоби і методи боротьби із злочинністю закінчився у другій половині XIX ст. напередодні визначних перетворень усіх сторін життя суспільства.

¹ Див.: Российское законодательство X–XX веков. Т. 4. М., 1986. С. 428

² Кони А.Ф. Собр.соч. Т. 4. М., 1967. С. 37–38.

³ Див.: Российское законодательство X–XX веков. Т. 5. М., 1987.

⁴ Див.: Ключевский В.О. Сочинения. Т. 5. М., 1958. С. 79.

⁵ Див.: Юшков С.В. История государства и права СССР. М., 1947. С. 406.

⁶ Див.: Криминалистика. Т.1 / Под ред. Р.С. Белкина, Г.Г.Зуйкова. М., 1969. С. 75.

⁷ Див.: Раткович П., Зерцало правосудия. СПб., 1805. С. 9.

⁸ Див.: Назанский В. Краткое руководство к познанию правил для производства следственных и военно-судебных дел, на существующих узаконениях основанное. СПб., 1832.

⁹ Див.: Орлов Н. Опыт краткого руководства для произведения следствий с показанием приличных узаконений. М., 1833.

¹⁰ Див.: Баршев Я.И. Основания уголовного судопроизводства с применением к российскому уголовному судопроизводству. СПб., 1841. С. 56, 99, 128–133, 140, 143, 145, 149–150, 171–172.

¹¹ Див.: Колоколов Е. Правила и формы производства следствий, составленные по своду законов. М., 1849.